

УДК 94(369.1)«04/05»

Ярослав ЯНОВСЬКИЙ

**ПОШИРЕННЯ ГУНСЬКОЇ НОМАДИ
НА ТЕРЕНІ ЄВРОПИ У IV-V ст. (II)**

У статті автор розглядає низку питань і проблем, пов'язаних з появою та поширенням гунської номади на терені Європи в епоху Великого переселення народів. Дослідницьку увагу автор акцентує на локалізації ареалу тимчасового розселення гунських племен у IV-V ст., аналізуючи і характеризуючи наукові погляди, думки, ідеї та концепції провідних фахівців з означеної теми, а також висвітлює роль гунської етноцивілізаційної складової в європейському пізньоантичному соціумі.

Ключові слова: античність, Римська імперія, Північне Причорномор'я, варвари, Велике переселення народів, гунські племена, номади.

Ярослав ЯНОВСКИЙ

**РАСПРОСТРАНЕНИЕ ГУННСКОЙ НОМАДЫ
НА ТЕРРИТОРИИ ЕВРОПЫ В IV-V вв. (II)**

В статье автор рассматривает ряд вопросов и проблем, связанных с появлением и распространением гуннской номады на территории Европы в эпоху Великого переселения народов. Исследовательское внимание автор акцентирует на локализации ареала временного расселения гуннских племен в IV-V вв., анализируя и характеризую научные взгляды, мысли, идеи и концепции ведущих специалистов по данной теме, а также освещает роль гуннской этноцивилизационной составляющей в европейском позднеантичном социуме.

Ключевые слова: античность, Римская империя, Северное Причерноморье, варвары, Великое переселение народов, гуннские племена, номады.

Yaroslav YANOVSKIY

**DISTRIBUTION OF HUN NOMADS ON FIELD
IN EUROPE IN VI-V CENTURIES (II)**

In this article the author examines a number of issues and problems associated with the emergence and spread of Hun Nomads on the territory of Europe in the era of the Great Migration. Author emphasizes research attention to the localization range of temporary resettlement Hunnic tribes in IV-V centuries, Analyzing and describing scientific views, opinions, ideas and concepts leading specialists in the mentioned topics and highlights the role of Hunethnic component in Europe late antique society.

Keywords: antiquity, the Roman Empire, the North Black Sea, barbarians, Migration, Hun tribes of Nomads.

Завершуючи¹ аналізувати мотиваційні аспекти і географічні ареали просування гунської номади європейськими територіями в епоху Вели-

¹ Див.: Яновський Я. Поширення гунської номади на терені Європи у IV-V ст. (I) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці-Вижиця: Черемош, 2012. – Т. 1 (33). – С. 272-286.

кого переселення народів з точки зору пріоритетності міграційних векторів, необхідно констатувати, що достатньо вагому роль у виборі нею напрямків кочування відігравала специфіка господарських орієнтирів. Й хоча свідчення пізньоантичних авторів стосовно господарства гунів залишаються обмеженими, а в багатьох випадках – фрагментарними, вони, тим не менше, не залишають сумнівів у головному: його економічною базою було скотарство. Антіохійський грек Амміан Марцеллін, наприклад, повідомляє, що у гунів багато всілякої худоби, м'ясо котрої вони їдять [1, XXXI, 2,3]. Такі самі дані наводить Єроним Стридонський у трактаті «Проти Іовіана» [4, II, 7]. Зі свого боку, Ермії Созомен у «Церковній історії» подає один із варіантів легенди про появу цих кочових племен на терені Центрально-Східної Європи, де ключову (архетипну) роль відіграє пастух [15, VI, 37].

Сучасні фахівці-номадисти визнають: які саме види худоби формували склад гунських стад – визначити майже неможливо, оскільки жоден з тогочасних письменників не зупиняється на висвітленні цього питання [40, с.149; 58, с. 130-131; 53, с. 72]. Російська дослідниця В. Буданова припускає: «Вірогідно, степові скотарі не могли обійтись без вівці, яка давала м'ясо, вовну, молоко, хоча в жодному творі IV–VI ст. вона не згадується у зв'язку з гунами» [32, с. 192]. Археолог С. Сорокін, наприклад, констатує, що кістки барана іноді зустрічаються в гунських похованнях [58, с. 125]. Той же Амміан Марцеллін, однак, побіжно фіксує: «В [гунському] стаді була деяка кількість кіз» [1, XXXI, 2,6]. Візантійський історик Зосима чув про корів [28, VI, 37]; саме корів згадує й Пріск Панійський [11, fr. 10]. Разом з тим, за твердженням Г. Маркова, у гунів домінувало кінське поголів'я [53, с. 32].

Римські джерела свідчать, що гуни займались кочовим скотарством. «Жоден з них, – пише Марцеллін, – коли його питають, не спроможний відповісти, де він з'явився на світ, будучи зачатий в одному місці, народжений далеко відті і вихований ще далі...», оскільки «всі вони без визначеного місця перебування, без домашнього вогнища і закону або постійних (усталених. – *Я.Я.*) вірувань бродять завжди, подібно втікачам, зі своїми возами, у котрих вони живуть; там дружини тчуть для них бридку одягу, там з'єднуються з чоловіками, там народжують і виховують до зрілого віку дітей» [1, XXXI, 2,10]. Подібна інформація міститься у галло-римлянина Аполлінарія Сидонія [27, Carm. II, 239]. У зв'язку з кочовим способом життя природно, що першорядне значення для гунів мав кінь. Кочовики, як відомо, не розлучаються з ним від раннього дитинства. Сидоній, зокрема, підкреслює: «Тільки-но віднята від грудей матері дитина стане на ноги, відразу дзвінконогий кінь підставляє йому спину» [27, Carm. II, 262-263].

Грецькі й латинські автори згадують звичку кочовиків робити все, по можливості, сидячи верхи на коні [11, fr. 1; 28, IV, 20, 4; 5, Ep. LX, 17], і часто порівнюють їх з кентаврами. Прикладом можуть слугувати описи

александрійця Клавдія Клавдіана [19, In Ruf. I, 339] та Сидонія [27, Carm. II, 264-266]. Яскраво й образно змальовує гунське «життя на коні» Марцеллін. Усе своє життя «майже прикуті до коней, до речі, теж міцним (вигризалом). – Я.Я.), але потворним, й по-жіночому іноді на них сидячи, вони виконують свої звичні обов'язки. Кожний з цього народу на них днює і ночує, купує й продає, їсть, і п'є, і, схилившись до короткої ший тварини, занурюється в глибокий сон з різними сновидіннями» [1, XXXI, 2,6]. В уявленні гунів кінь є найдорожчим подарунком, – резюмує Пріск Панійський [11, fr. 8; fr. 14]. На підставі археологічних даних І. Засецька відзначає, що в останню путь гуна супроводжує кінь або, принаймні, його шкіра [44, 69]. Висновок І. Засецької підтверджують інші відомі археологи-номадисти – Д. Шелов [64, с. 84-85] та А. Гудкова [36, с. 255].

За описом константинопольського адвоката Ермія Созомена частина західних гунських племен займалась полюванням і їхнім тотемом була лань [15, VI, 37]. Йордан у «Гетиці» [3, с.323] теж розповідає про практику лісового полювання у гунів, припускаючи, що воно слугувало підсобним видом господарства. Повідомлення стосовно гунських мисливців збереглися у ранньовізантійських істориків – Агафія Міринеяського та Прокопія Кесарійського. Марцеллін [1, XXX, 2, 5], Пріск Панійський [fr. 14], Созомен [15, VI, 37] і Клавдій Клавдіан [19, I, 327] констатують: зі шкір та хутра вбитих тварин вони шили одяг, впольована здобич йшла на харчування. Не останню роль у гунському господарстві відігравало й збиральництво [1, XXX, 2, 3]. Землеробства, як підкреслює Марцеллін, цей народ не знав: «Жоден з них не оре й ніколи не торкається держака плуга» [1, XXXI, 2,10]; крім того, за уточненням Пріска, «вони уникають дарів Церери» [11, fr. 39].

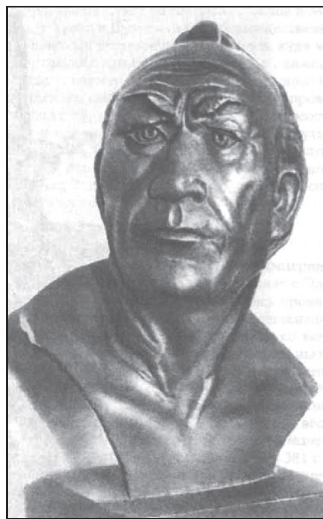
Необхідно відзначити, що ті самі заняття характеризують господарство східних гунів. Основу економіки цих центральноазійських племен складало кочове господарство, і вони теж займались полюванням. Незважаючи на те, що археологічні дослідження нечисельних постійних поселень хуннів дозволяють говорити про розвиток у них примітивного землеробства, вчені, зокрема, А. Давидова [39, с. 27; 40, с. 142], В. Шілов [37, с. 197], С. Кисельов [52, с. 318], Г. Марков [53, с. 32], пов'язують знахідки землеробського реманенту, зернотерок, зерен проса з китайськими перебіжчиками та полоненими. Наскільки активно займались гуни господарською діяльністю у Північному Причорномор'ї та Іллірії, за обережним твердженням В. Буданової, в цілому «сказати важко» [32, с. 193]. В будь-якому випадку можна припустити, що більша їх частина брала участь у воєнних діях і використовувала ресурси підкорених племен.

Так, «гуни, досягнувши земель аланів... знищивши багатьох та пограбувавши, решту приєднали до себе клятвою примирення, скріпленою договором...» [1, XXXI, 3,1]. Вони, фіксує Йордан, підкорили алпідзурів, алциазурів, ітимарів, тункарсів і боїсків, зрештою, могутніх остготів [3, с. 398], на котрих можна було покласти різні повинності. Характеризую-

чи цей економічний аспект, радянський варваролог А. Хазанов резюмує, що у «зовнішньоексплуататорській діяльності кочовиків зазвичай переважали такі примітивні форми відчуження додаткового (а іноді й необхідного) продукту, як воєнний грабунок, данництво, контрибуції» [61, с. 259]. О. Першиць, у свою чергу, згадує важливу вимогу постачати воїнів [57, с. 47-48]. Згідно з джерелами, європейські гуни у V ст. широко використовували згадане «право переможця».

На тлі Великого переселення народів обезлюднення саме в першій половині V ст. величезних просторів Центральної Європи (басейни Одеру, Рейну, Вісли, Дунаю, Тиси), провінцій Норик, Ретія, Фракія, Мезія, теренів Північного Причорномор'я, архсологи, зокрема А. Амброз, пов'язують не зі знищенням місцевого населення, а з уведенням його основної маси на захід у складі гунського війська в перші десятиліття V ст. [29, с. 104]. Пріск Панійський пише, що підкорені племена були змушені працювати для утримання гунів [11, fr. 39]. Встановлення воєнно-політичного панування гунів над багатьма германськими стносами супроводжувалося, за свідченням джерел, тотальним грабунком. Гунську інвазію яскраво описують Єроним Стридонський [5, Ер. LX, 16], Ландольф Сагаціс [21, XVII, 215], Йордан [3, с. 471]. Пізньоантичні письменники з жахом розповідають, що цей «несбачений до того рід людський, який піднявся, немов сніг, з тихого кута, приголомшує і знищує все, що потрапляє [йому] назустріч, подібно вихору, котрий несеться з високих гір» [1, XXXI, 3, 8], що гуни не мають жалю й не милують нікого [6, Ер. LXXVII, 8]. Зовнішній вигляд гунів (див. мал. 1) населенням Імперії сприймався з огидою.

Не менш важливий чинник, який вплинув на активізацію поширення гунської номади в Європі, соціальний. Питання про суспільний лад західних гунів на сьогоднішній день, однак, є найменш розробленим в історії цього народу, оскільки з даної проблеми в автентичних історичних джерелах збереглося надто мало свідчень. Найслабше висвітлено початковий період перебування гунських племен у Європі, тобто той час (остання чверть IV – початок V ст.), коли вони були переважно в Північному Причорномор'ї. Знання тогочасних грецьких та латинських авторів про них носять здебільшого етнографічний характер. Отже, внаслідок окреслених обставин, предметом нечисленних спеціальних досліджень, здійснених протягом XX ст., залишалась соціальна структура «держави» Аттіли. Більш ранні

Мал. 1. Гун з кенкольського могильника. Реконструкція М.М. Герасимова

етапи розвитку гунського суспільства фахівцями розглядалися, з одного боку, не так глибоко, з другого – лише як передісторія гунської «імперії».

Відомий англійський варварист-гунолог Е. Томпсон, наприклад, стверджує, що в 70-х рр. IV ст. гуни перебували на «нижній сходині пастушества» [60, с. 43]. Такий, дещо розпливчастий термін, означає, за Е. Томпсоном, що кочові племена (у даному випадку – гунські номади), котрі заповнили Центральну Європу і Північне Причорномор'я, не вийшли за рамки первісної рівності; у них ще не виділилась і не сформувалась родова аристократія [60, с. 45-46]. Французький вчений Я. Харматта висловлює, однак, іншу точку зору. Він вважає, що англійський дослідник значно занижує рівень розвитку гунів, племінна організація котрих під кінець IV ст. вже всупила у стадію розпаду. Варто відзначити, що наукові студії Я. Харматти в галузі соціальної термінології античних авторів IV-V ст. становлять значний внесок в історію вивчення західногунського суспільства. Проте він не ставить перед собою завдання дати цілісну характеристику суспільних відносин гунів раннього періоду.

Особливе місце займає книга одного з найавторитетніших номадистів минулого століття – О. Менчен-Хелфена. Тим не менше, в ній, з понад 600 сторінок, соціальної історії цих племен присвячено лише 10 [68, с. 190-200], де він у ролі полеміста виступає проти віднесення й застосування до гунського соціуму прийнятих дефініцій, заперечуючи його поділ на соціальні групи та прошарки [68, с. 191].

О. Менчен-Хелфен нарікає на те, що «спокуса вчених втиснути гунів в рамки улюбленої соціально-економічної категорії здається нездоланою... Радянські вчені... говорять, що гуни досягли останнього ступеня «варварства», коли «родове суспільство» розвинулось у «воєнну демократію»... За Енгельсом, греки героїчної епохи були типовими представниками воєнної демократії. Радянські історики, невтомно повторюючи, що гуни досягли тієї ж стадії, звичайно, навіть не намагаються довести це. Якщо всі народи, які під проводом воєнних вождів грабували своїх сусідів, жили в умовах воєнної демократії, то ассирійці, скотарі зулу, землероби-ацтеки й пірати-вікінги повинні бути схожі одне на одного. Після багатьох спроб точніше визначити воєнну демократію цей термін у кінцевому результаті залишається порожньою фразою» [68, с. 190-191]. Разом з тим, після такої гострої, і певною мірою справедливої, критики радянської історіографії 30 – 60-х рр. XX ст., сам О. Менчен-Хелфен так і не вніс нічого конструктивного у вирішення проблеми суспільного ладу гунських племен.

Зазвичай виділяють наступні головні ознаки воєнної демократії: утворюється союз споріднених племен; на чолі народу стоїть воєнний керманіч (або вождь); в управлінні бере участь рада старійшин і народні збори; війна стає постійним промислом [32, с. 195-196]. У радянській історіографії внутрішня історія західних гунів спеціально не досліджувалась, а в працях загального характеру і присвячених більш пізнім епохам існуван-

ня тюркських народів відповідні характеристики наводяться без розгорнутої аргументації [47, с. 46; 56, с. 159; 30, с. 45].

У двох радянських монографіях з історії східних хуннів, пращурів європейських гунів, глави про гунів являють собою звід даних писемних джерел відносно них і критичних вказівок на літературу з питання, а не спеціальне фахове дослідження. А. Бернштам [31, с. 143-153] і Л. Гумільов, як етнолог і антрополог, [33, с. 242-248] головну увагу приділяють проблемі походження гунів та їх етнічному зв'язку з хуннами (сюнну), відомими з китайських джерел. Л. Гумільов досить докладно пояснює причини етнографічних і культурних відмінностей цих народів. У нарисі А. Бернштама, котрий охоплює історію не лише гунів, а й аварів, які замінили їх у степах Причорномор'я, наводиться хронологія подій IV-V ст. і розглядається питання про становище підкорених гунами племен, навіть таких маловідомих, як фуліти, цизренани, яксартти, ютунги, уксії, енотокети, тунати, сингієти, фризіавони, хроаси, яцетани, хелонофаги, цитомари, ульмеруги, емлілізви, ситтакени, турони, юбалени, амбіварети, гейдумни, воконтії та ін.

Як уже підкреслювалось вище, історична реконструкція процесу класоутворення та особливостей суспільного ладу в номадах утруднюється через нестачу джерел. Археологічних пам'яток по кочових скотарях, зазвичай, завжди менше, ніж по осілих землеробах; справедливим це положення є і відносно західних гунів, про що згадує у своїх публікаціях І. Засецька [45, с. 35; 46, с. 53-55; 43, с. 58; 44, с. 65-69]. Отже, і в наш час історична інтерпретація результатів проведених археологічних розкопок залишається на низькому концептуальному й недостатньому аналітичному рівні. В радянській історіографії немає ні синтезних, ні узагальнюючих праць по археології цих кочових племен.

У цілому, дослідження по археології гунського часу поділяються на два типи. В одних класифікуються й атрибутуються точна етнічна приналежність поховань, характерні ознаки гунського поховального обряду, але не робляться спроби визначення соціального статусу похованих на основі диференціації в самій поховальній практиці, способах поховання, обсязі і складі поховального інвентарю [41, с. 61; 64, с. 87]. В інших – аналізуються багаті комплекси речей з поховань сармато-гото-гунської варварської знаті або вождів, виявлених на території Нижнього Поволжя та Північного Причорномор'я, однак не уточнюється їх конкретна етнічна приналежність. Прикладом можуть слугувати публікації Т. Мінаєвої [54, с. 94-123], Л. Мацулевича [55, с. 100-116], І. Каменецького [49, с. 238-239], І. Ковальової [51, с. 235-238]. Зіставлення наявних археологічних даних [31, с. 198; 67, с. 149] дозволяє зробити висновок про майнову диференціацію та соціальну неоднорідність гунського суспільства епохи Великого переселення народів.

Що ж являли собою суспільні відносини гунів останньої чверті IV – початку V ст.? Найбільш раннє повідомлення про цей народ зберігається

в «Діяннях» («Res gestae») Амміана Марцелліна. Свідoctва язичницького автора про соціальний лад гунів дуже стислі, лаконічні, обмежені, проте вкрай важливі, оскільки вони дають принаймні хоч якісь уявлення стосовно соціуму кочовиків часу їх появи у Північному Причорномор'ї – в 70 – 80-х рр. IV ст. Характеристиці внутрішньої структури гунських племен присвячені дві фрази «Діань» Амміана Марцелліна. Ось вони: «І при обговоренні запропонованих серйозних справ вони [гуни] в такому положенні [верхи на конях] вирішують всі загальні питання. І вони не підпорядковуються ніякій царській суворості, а, задовольняючись поспіхом призначеним керівництвом кого-небудь зі знатних людей, долають усе, чого б [там] не трапилось» [1, XXXI, 2,7].

З наведеного уривку можна дізнатись, що найважливіші питання вирішувались гунами спільно, можливо, на народних зборах [32, с.198]. В усіх інших випадках вони задовольняються «керуванням поспіхом призначених» *primates*. Ю. Кулаковський, видатний український візантиніст і антикознавець початку XX ст., перекладає цей термін як «старійшини». Можливо, певну роль у формуванні уявлень Амміана про суспільну організацію гунів відіграла незвична для римлян їх тактика бою: якщо окремі групи гунів діють незалежно одна від одної, стрімко збираються і так само швидко розсипаються знов [1, XXXI, 2, 8], то і воєначальники цих загонів вибираються серед «*primates*» лише за необхідності, тимчасово, й діють вони повністю самостійно [1, XXXI, 2,7]. Цієї думки дотримується В. Буданова [32, с. 198].

Свої міркування московська дослідниця обґрунтовує наступним чином. «Щоб зрозуміти, – акцентує увагу вона, – кого називає Амміан Марцеллін терміном *primates*, необхідно з'ясувати, в яких ще випадках він зустрічається в «Діяннях». Оскільки, як будь-який інший автор, Амміан мислить критеріями того суспільства, в котрому живе, і використовує термінологію, характерну для нього, остільки, вживаючи це слово щодо гунів, історик, вірогідно, вкладає в нього звичний сенс. У Амміана Марцелліна воно зустрічається ще три рази. В XIV книзі (гл. 7, 1) у наступному контексті: «Проявляючи дедалі ширше та вільніше своє свавілля, цезар [Галл] став нестерпним для всіх благоналаштованих людей і, не віддаючи стриму, мордував усі області Сходу, не даючи пощади ні посадовим особам, ні міській знаті, ні простим людям» (...*nec honoratis ...nec urbium primatibus nec plebeis*).

В XXVIII книзі (гл. 6, 4) мова йде про повстання племені австоріан у провінції Африка, які «забрали з собою узятого ними в полон такого собі Сільву, людину знатного стану, якого випадково застали в селі разом з родиною» (... *Silva ... ordinis sui primate*). Амміан Марцеллін використовує цей термін і що до наближених імператора: «Констанцій був вражений цим повідомленням, мов ударом грому; і оскільки у другу варту ночі була скликана рада, всі сановники поспішили до палацу» (...*primates...*). Таким чином, Амміан називає словом *primates* людей, які належать до

вищих верств римського суспільства, аристократію, міську знать, котрі різко відрізнялись за своїм соціальним та економічним становищем від простих вільних людей Імперії» [32, с. 148]. Зрештою, відповідні згадки в опусі Марцелліна [1, XV, 5, 18] є знаковими з огляду на стратифікацію, притаманну тогочасному соціуму.

За спостереженням Я. Харматти, у тому ж значенні, що у Амміана Марцелліна, даний термін використовувався в IV ст. і в інших джерелах, у тому числі в офіційних документах, наприклад, у Кодексі візантійського імператора Феодосія II. Отже, є достатньо підстав припустити, що у гунів «*primates*» – найбільш знатні члени племені, родова аристократія, старійшини, які своїм багатством і соціальним становищем виділялися з маси народу. На думку Е. Томпсона, «*primates*» у Амміана – це воєначальники, влада яких ґрунтується виключно на особистому авторитеті удачливих полководців. Їх влада, суттєво обмежена під час війн, в мирні періоди взагалі була відсутня. Англійський авторитетний вчений вважає, що в останній чверті IV ст. у гунів ще не склались передумови для розвитку майнової диференціації й тим більше – соціальних відмінностей, оскільки в умовах зuboжілого існування «марнотний або навіть напівмарнотний клас знаті» утворитися не міг [60, с. 45]. Однак виділення пастушеских племен з решти варварів (перший відчутний суспільний поділ праці) веде до збільшення виробництва і появи у них додаткового продукту, що лежить в основі виникнення приватної власності, майнових відмінностей у середині роду та племені, а в кінцевому результаті – до зародження класів [32, с. 199].

Свідчення Амміана Марцелліна також дозволяють говорити про наявність у гунів родової аристократії, до якої, за твердженням Пріска Панийського, належали прашури Аттіли [11, fr. 8] і, можливо, родичі гунського вождя кінця IV – початку V ст., згадані Ермієм Созоменом [15, IX, 5]. Навіть якщо керманічі якихось груп дійсно обирались або призначались гунами на обмежені періоди воєнних дій, то, по-перше, їх вибір обумовлювався не стільки особистими бойовими заслугами, скільки багатством і родовитістю; по-друге, такий порядок і повноваження народних зборів не виключають наявності у гунів вождя або вождів. Актуальними залишаються питання: чи хотів Амміан Марцеллін сказати, що у гунів немає ніякого вождя? чи правильно науковці роблять такий висновок з його слів «І вони не підпорядковані ніякій царській суворості...» (...*nulla severitate regali...*)? В результаті аналізу багатьох античних джерел такі вчені, як Т. Бернс і Я. Харматта, прийшли до висновку, що термін «*гех*» римляни з давніх часів до кінця існування Імперії вживали для позначення постійних вождів варварських народів [65, с. 530].

У Амміана Марцелліна, неодноразово нами згадуваного, це слово зустрічається доволі часто саме в цьому значенні [1, XVI, 12, 26; XVII, 12, 16, 20, 21; XXVIII, 5, 10, 13, 14; XXIX, 5, 46, 51; VI, 5-6]. У нього зміст означеного терміна має чітке понятійне відображення в тексті

твору. Племена (аламани, квади, бургунди), керманічів котрих Марцеллін називає «reges», у IV ст. досягли високого рівня соціального розвитку; влада вождів у них передавалась у спадок [66, с. 91-92]. У тексті «Діань» Амміана Марцелліна можна знайти ще одне підтвердження цьому: часто разом з вождями у політичних подіях беруть участь їх спадкоємці – «царевичі» («regales») [1, XVI, 10, 16, 18, 26, 34; XVII, 2, 9, 10, 12, 21; 13, 24]. Тому логічно припустити, що римський історик говорить про відсутність у гунів тільки спадкової влади, а не влади вождя взагалі [32, с. 200].

Консолідація первісних племен – період, як відомо, тривалий. Племінна організація проходить різні стадії розвитку, поступово вдосконалюючись. У 70-ті рр. IV ст. племена, об'єднані загальною назвою «гуни», скоріш за все були майже незалежні одне від одного; союзницькі відносини між ними могли іноді поступатися місцем суперництва й ворожості. В тих самих «Діяннях» Амміана Марцелліна є інформація про те, що при завоюванні Північного Причорномор'я якась частина гунів билася проти своїх на боці гревтунгів Вітімира [1, XXXI, 3,3]. З даної згадки можна зробити висновок, що союз гунських племен носив лише воєнний характер і тому не був міцний. На чолі цієї мілітарної федерації стояв військовий керманіч, вождь найбільш сильного племені, який висунувся завдяки багатству та військовим успіхам.

У розповіді Ермія Созомена про переправу гунських племен через Боспор Кіммерійський вождь, який керував походом, названий правителем [15, VI, 37]. Йордан, у свою чергу, називає ім'я вождя, котрий напав на гревтунгів [3, с. 491]. На межі IV-V ст., коли гуни вступають у безпосередні контакти з Римською імперією, в античному світі стають відомі власні імена їх вождів. Наприклад, один з них, Ульдїс (або Ульд), як про це пишуть грецькі автори Зосима [28, V, 221] й Созомен [15, IX, 5], то вступає у союз з римлянами, то плундрував їхні придунайські провінції.

З «Історії» Олімпіодора Фіванського відомо, що племена гунів, які продовжували на початку V ст. кочувати у Північному та Північно-Західному Причорномор'ї, очолювали, на думку В. Буданової, саме вожді [32, с. 201], з котрими, очевидно, можна зіставити «керманічів великих мас народу» Пріска Панійського [11, fr. 8]. «Царськими скифами» Пріск називає правлячу частину гунів. Однак Є. Скржинська перекладає слово «вожді» («дукси») у Олімпіодора як «рікси», не вважаючи, що ці військові керманічі є справжніми правителями, тим більше – політичними діячами [10, с. 88]. Згідно з Олімпіодором, серед гунських вождів формується певна ієрархія: він, зокрема, згадує Харатона, «першого з вождів» [10, с. 93]. Проте вираз Олімпіодора «перший з вождів» не дає відповіді на питання, чи стала посада вождя федерації племен гунів спадковою на початку V ст. З певністю можна лише стверджувати, що один з вождів користувався найбільшим авторитетом.

Варто також відзначити, що вожді західних гунів зберігали своє панівне становище і в мирний час. Наприклад, посольство 412 р. належить до порівняно спокійного для степів Причорномор'я періоду. Таким чином, немає підстав бачити в них, як це робить Е. Томпсон, виключно «військових керманічів, влада яких зникла із завершенням воєнних дій» [60, с. 65], оскільки не мала жодних економічних та соціальних передумов.

Для розуміння структури всього гунського суспільства важливим залишається розповідь Пріска Панійського про одне з племен гунів, а саме – акацирів. Повідомлення Пріска дозволяють судити про збереження родоплемінної організації у гунів, які жили у таврійських степах і в середині V ст., тобто в епоху Аттіли. Тим не менше, археологічні матеріали не дозволяють точно локалізувати ці племена, на що звертає увагу археолог В. Седов [59, с. 11-12]. У збірці джерел за редакцією В. Латішева уривок з Пріска Панійського самим укладачем перекладено так: «У цього народу [акацирів] було багато правителів по колінах та родах... Імператор Феодосій надіслав їм дари, для того щоб вони за взаємною згодою відмовились від союзу з Аттілою і віддали перевагу союзу з римлянами. Однак посланий з дарами [римський легат] роздав їх не по порядку (за рангом. – Я.Я.) кожному з правителів народу, так що Куридах, старший по владі, отримав дари другим і, як ображений та позбавлений належних йому дарів, прикликав Аттілу проти своїх співправителів» [7, с. 322].

З контексту джерела випливає, що головний з керманічів акацирів не мав реальної влади над рештою керманічів або тому, що вони всі вже підпорядковувались безпосередньо Аттілі, або тому, що Куридах був першим серед рівних. Друге припущення є вірогіднішим з точки зору реалій і традицій варварського (номадичного) соціуму V ст. Логіка владних претензій і амбіцій у вказаній ситуації зрозуміла: якби припонгійськими акацирами твердо керував Аттіла зі своєї ставки в Паннонії, то навряд чи вони могли б мати таке серйозне значення для Імперії, щоб улещувати їх дарами. Крім цього міркування, з того ж контексту повідомлення Пріска випливає, що до 448 р. (описаний римлянином епізод відбувся саме тоді) племена акацирів мали лише союзні відносини з головними силами Аттіли; тобто в їх внутрішнє життя він не втручався.

З огляду на зазначене вище можна припустити, що родоплемінна організація акацирів являла собою зменшену копію соціальної структури сукупності всіх гунських племен більш раннього періоду. Отже, на початку V ст. перший з вождів – Харатон не міг єдиновладно розпоряджатись усіма гунами; решта вождів були його співправителями [32, с. 202]. Про спадкову передачу влади як доконаний факт говорити, проте, підстав немає. З іншого боку, ієрархія, котра формувалась усередині правлячого прошарку гунського суспільства (родова аристократія та старійшини – вожді окремих племен – верховний вождь), свідчить про його зміцнення і поступову консолідацію.

Мал. 2. Гунський вершник V ст. Реконструкція

Головним заняттям гунів залишалась, природно, війна. Недарма Марцеллін називає їх «acerrimi bellatores» – «найлютіші воїтели» [1, XXXI, 2,9]. Більшість воєнних кампаній V ст. не обходила без гунської кінноти (див. мал. 2). Вже в 387 р. Амвросій, єпископ Медіоланський, згадує гунів-найманців [16, Ер. XXIV, 8], а один з панегіристів у 389 р. вихваляє державну мудрість імператора Феодосія I Великого, який поставив колишніх ворогів під знамена Рима [25, XII (2), 32]. Збереглося цікаве свідчення того ж таки Пріска Панійського про двох гунських вождів, Басиху й Курсиху, котрі брали участь в набігу на Схід 395 р., а надалі приїздили в Рим «для укладення воєнного союзу» [11, fr. 8]. Чим закінчилась їх місія, невідомо. Проте, можливо, вони разом зі своїми загонами мали намір найнятись на службу в римську армію. З останнього десятиліття IV ст. гунів-найманців дедалі активніше використовують і в Західній, і в Східній Римській

імперії. Про це неодноразово згадують Павло Орозій [24, VII,37, 12], Сократ Схоластик [12, V, 25; VI, 1], Філосторгій [14, XI, 8], Йордан [3, с. 487], Зосима [28, V, 22, 1; 26; 34, 1; 45, 6; 50, 1], Марцеллін Коміт [22, с. 114-116], Проспер Тірон [26, с. 87-95], Павло Диякон [23, XII, 12; XIII, 9], «Галльська хроніка 452 р.» [20, с. 81-84].

Таким чином, кочові племена західних гунів в останній чверті IV – на початку V ст. переживають стадію розпаду первіснообщинних відносин; у них триває процес консолідації та зміцнення пануючого становища родоплемінної аристократії. Відносно наявності рабства у гунів означеного періоду прямих писемних свідчень немає, хоча Марцеллін, підкреслюючи, що алани рабства не знають [1, XXXI, 2, 25], не говорить цього про гунів і тим самим дає привід припускати, що в останніх рабовласницький уклад, можливо, таки був, але ймовірно у зародковому стані.

Разом з тим, історичні джерела IV-V ст. дозволяють виділити наступні риси суспільного ладу гунів часу їх перебування у Центральній Європі та Північному Причорномор'ї: споріднені племена об'єднані у воєнний союз, котрий не завжди зберігає свій постійний склад; керівництво здійснюється верховним військовим вождем федерації, спочатку виборним, а згодом – успадковуючим владу, а також вождями окремих племен сумісно з нарадами знаті та народними зборами; вожді й старійшини, котрі перебувають біля стерна влади, репрезентують інтереси не лише родоплемінної верхів-

ки, а й усього народу, оскільки завойовницькі походи не тільки збільшують їх багатство і вплив, а одночасно згладжують (нівелюють) протиріччя всередині гунського суспільства за рахунок грабунку підкорених племен [1, XXXI, 2, 12; 3, 1, 8; 11, fr. 1]; війна і організація для війни стали регулярними й усталеними функціями життя гунського етносу; у військо входять всі боєздатні гуни [1, XXXI, 2, 9]. Частина дослідників, зокрема М. Крадін [48, с. 158], І. Каменецький [49, с. 240], наполягає на загальній озброєності кочовиків; інша (А. Першиць [57, с. 49], М. Артамонов [30, с. 106]), ґрунтуючись на даних етнології XX ст., стверджує, що і в найдавніші часи кочові суспільства як Азії, так і Європи були значною мірою стратифіковані, й простий народ не входив у «коло воїнів» [32, с. 203].

Узагальнюючи викладений матеріал, необхідно констатувати наступне. Хоча основна маса західних гунів затрималась на декілька десятиліть (70 – 90-ті рр. IV ст.) у причорноморському регіоні, окремі її загони прорвались за Дунай відразу ж за втікаючими від них готами й пізніше продовжували просуватись у Фракію. В періоди перемир'я з готами останні залучали гунів та аланів до своїх набігів на Імперію і до, і після Адріанопольської битви. Сумісні гото-гунські інвазії припиняються 408 р. На початок другого десятиліття V ст. гуни активізуються й діють вже самостійно цілими племенами та союзами племен.

Небезпека для обох імперій у цей час настільки зросла, що імператорами видаються накази про оновлення і поновлення військового флоту на Дунаї та Рейні для захисту від варварів, про зміцнення мурів та башт Константинополя й Рима. Протягом 20-х рр. V ст. ще розпорошені гуни залишили степи Північного Причорномор'я і зайняли колишню римську Дакію та частину Нижньої Мезії, утворивши, таким чином, зручний плацдарм для нападу на старий, занепадаючий греко-римський світ. Процес прискороного об'єднання гунських племен у 30-х рр. став головним чинником, який спонукав Аттілу порушити крихкий мир з латинянами та візантійцями і розпочати широкомасштабну навалу.

Джерела та література: 1. Аммиан Марцеллин. Римская история / Пер. Ю. Кулаковского и А. Сонни; науч. ред. Л.Ю. Лукомский. – СПб.: Алетейя, 1994. – 569 с.; 2. Евагрий Схоластик. Церковная история / Пер., коммент. и прилож. И.В. Кривулина. – СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2005. – 408 с.; 3. Иордан. О происхождении и деяниях гетов («Gética») / Пер. и коммент. Е.Ч. Скржинской. – СПб.: Алетейя, 1997. – 506 с.; 4. Иероним Стридонский. Против Иовиана // Иероним. Творения: В 15-ти ч. – К.: КДА, 1896. – Ч. 3. – С. 54-78; 5. Иероним Стридонский. Письмо LX // Иероним. Творения: В 15-ти ч. – К.: КДА, 1915. – Ч. 15. – С. 82-89; 6. Иероним Стридонский. Письмо LXXVII // Иероним. Творения: В 15-ти ч. – К.: КДА, 1915. – Ч. 15. – С. 123-131; 7. Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Латинские писатели. – СПб.: 2-я Императорская типография, 1904. – Т. 1. – XXVIII, 471, VII с.; 8. Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Латинские писатели. – СПб.: 2-я Императорская типография, 1904. – Т. 2. – XXIII, 452, V с.; 9. Латышев В.В. Древности Южной России. Грече-

ские и латинские надписи, найденные в Южной России в 1892-1894 гг. // Материалы по археологии России, 1895. – № 23. – С. 45-84; **10.** Олимпиодор Фиванский. История / Пер., вступ. ст., коммент. и указ. Е.Ч. Скржинской под ред. П.В. Шувалова. – СПб., 1999. – 198 с.; **11.** Приск Панийский. Сказания Приска Панийского / Пер. Г.С. Дестуниса // Феофан Византиец. Летопись от Диоклетяна до царей Михаила и сына его Феофилакта. Приск Панийский. Сказания Приска Панийского. – Рязань: Александрия, 2005. – С. 453-533; **12.** Сократ Схоластик. Церковная история. – М.: Православный Паломник, 1998. – 248 с.; **13.** Феодорит Кирский. Церковная история. – М.: Свет с Востока, 2003. – 385 с.; **14.** Филосторгий. Сокращение «Церковной истории» / Пер. В.А. Дорофеевой, коммент. М.Ф. Высокого, М.А. Тимофеева // Церковные историки IV-V веков. – М.: Росспэн, 2007. – С. 187-262; **15.** Эрмий Созомен. Церковная история Эрмия Созомена Саламинского. – СПб.: Тип-ия А. Фишера, 1851. – 636 с.; **16.** Ambrosius Mediolanensis. Epistolae XXIV // Patrologiae Cursus Completus. Series Latina. – Paris, 1880. – Т. XVI. – P. 371-382; **17.** Ambrosius Mediolanensis. Epistolae XXV // Patrologiae Cursus Completus. Series Latina. – Paris, 1880. – Т. XVI. – P. 195-210; **18.** Asterius Amasenus. Homiliae // Migne J.-T. Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca. – Paris, 1858. – Т. XL. – P. 447-588; **19.** Claudius Claudianus. In Rufinus // Claudius Claudianus. Carmina // Monumenta Germaniae historica. Auctores Antiquissimi. – Berlin, 1892. – Vol. X. – P. 243-252; **20.** Chronica Gallica a 452 et 511 // Monumenta Germaniae historica. Auctores Antiquissimi. Т. XI, Chronica minora, Saec. IV-VII. – Berlin, 1894. – Vol. II. – P. 74-106; **21.** Landolfi Sagacis. Additamenta ad Pauli Historiam Romanam // Monumenta Germaniae historica. Auctores Antiquissimi. – Hannover, 1894. – Vol. I. – P. 85-156; **22.** Marcellinus Comes. Chronicon // Monumenta Germaniae historica. Auctores Antiquissimi. Т. XI, Chronica minora, Saec. IV-VII. – Berlin, 1894. – Vol. II. – 209 p.; **23.** Paulus Diaconus. Historia Romana // Monumenta Germaniae historica. Auctores Antiquissimi. – Berlin, 1879. – Vol. II. – P. 154-378; **24.** Paulus Orosius. Historiarum adversus paganos libri VII / Ed. C. Zangemeister // Corpus scriptorium ecclesiasticorum latinorum. – Lipsiae, 1889. – Vol. V. – P. 305-512; **25.** Pacatum Panegyricus Theodosius // XII panegyrici latini. – Leipzig: Fat, 1911. – P. 72-91; **26.** Prosperi Tironis. Epitoma Chronicorum // Monumenta Germaniae historica. Auctores Antiquissimi. Т. IX. Chronica minora. Saec. IV-VII. – Berlin, 1892. – Vol. I. – 191 p.; **27.** Sidonius Apollinaris. Carmina II // Sidonius Apollinaris. Epistolae et Carmina // Migne J.-T. Patrologiae Cursus Completus. Series Latina. – Paris, 1862. – Т. LVIII. – P. 235-282; **28.** Zosimus. Comitibus et exadvocati fiscali historia nova / Ed. L. Mendelson // Corpus scriptorum historiae byzantinae. – Lipsiae, 1887. – 227 p.; **29.** Амброс А.К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы // Советская археология, 1971. – № 2. – С. 104-117; **30.** Артамонов М.И. История хазар. – Л.: Наука, 1962. – 526 с.; **31.** Бернштам А.Н. Очерки истории гуннов. – Л.: АН СССР, 1951. – 315 с.; **32.** Буданова В., Горский А., Ермолова И. Великое переселение народов: Этнополитические и социальные аспекты. – СПб.: Алетея, 2011. – 336 с.; **33.** Гумилёв Л.Н. Хунну. Средняя Азия в древние времена. – М.: АН СССР, 1960. – 405 с.; **34.** Гумилёв Л.Н. Некоторые вопросы истории хуннов // Вестник древней истории, 1960. – №4. – С. 118-130; **35.** Гумилёв Л.Н. Хунны в Азии и Европе // Вопросы истории, 1989. – № 6. – С. 72-83; **36.** Гудкова А.В. Исследования в Нижнем Подунавье // Археологические открытия 1981 года. – М.: АН СССР, 1983. – С. 251-275; **37.** Давыдова А.В., Шилов В.П. К вопросу о земледелии у гуннов // ВДИ, 1953. – № 2. – С. 193-201; **38.** Давыдова А.В. Иволгинское городище – памятник хунну в Забайкалье. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Л.: ЛГУ, 1965. – 18 с.; **39.** Давыдова А.В. Иволгинское городище (к вопросу о гунн-

ских поселениях в Забайкалье // Советская археология, 1956. – Т. 25. – С. 261-300; **40.** Давыдова А.В. Об общественном строе хунну // Первобытная археология Сибири. – Л.: Наука, 1975. – С. 141-155; **41.** Дашевская О.Д. Погребение гуннского времени в Черноморском районе Крыма // Материалы и исследования по археологии СССР, 1969. – №169. – С. 34-45; **42.** Засецкая И.П. Гунны в южнорусских степях. Конец IV – первая половина V в. (По археологическим данным). Автореф. дис. канд. ист. наук. – М.: Наука, 1971. – 16 с.; **43.** Засецкая И.П. Погребение у села Кызыл-Адыр Оренбургской области (к вопросу о гунно-хуннских связях) // Древние памятники культуры на территории СССР. – Л.: Наука, 1982. – С. 55-66; **44.** Засецкая И.П. Особенности погребального обряда гуннской эпохи на территории степей Нижнего Поволжья и Северного Причерноморья // Археологический сборник Государственного Эрмитажа, 1971. – Вып. 13. – С. 65-88; **45.** Засецкая И.П. Полихромные изделия гуннского времени из погребений Нижнего Поволжья // Археологический сборник Государственного Эрмитажа, 1968. – Вып. 10. – С. 33-46; **46.** Засецкая И.П. О хронологии погребений «эпохи переселения народов» Нижнего Поволжья // Советская археология, 1968. – № 2. – С. 52-64; **47.** История СССР с древнейших времен до образования древнерусского государства. – М.-Л.: АН СССР, 1939. – Ч. 3. – 643 с.; **48.** Крадин Н.Н. Структура и общественная природа Хуннской империи // ВДИ, 2003. – № 4. – С. 156-168; **49.** Каменецкий И.С., Кропоткин В.В. Погребение гуннского времени близ Танаиса // Советская археология, 1962. – № 3. – С. 238-241; **50.** Кругликова И.Т. Погребения IV-V вв. н.э. в деревне Айвазовское // Советская археология, 1957. – № 2. – С. 256-262; **51.** Ковалева И.Ф. Погребение IV в. у с. Старая Игрень // Советская археология, 1962. – № 4. – С. 235-238; **52.** Киселев С.В. Древняя история Сибири. – М.: АН СССР, 1951. – 516 с.; **53.** Марков Г.Е. Кочевники Азии. – М.: АН СССР, 1976. – 305 с.; **54.** Минаева Т.М. Погребения с сожжением близ г. Покровска. – Саратов: Губ. тип-ия, 1927. – 214 с.; **55.** Мацулевич Л.А. Погребение варварского князя в Восточной Европе // Известия Государственной академии истории материальной культуры. – М.-Л.: ГАИМК, 1934. – Т. 112. – С. 100-116; **56.** Очерки истории СССР III-IX вв. – М.: АН СССР, 1958. – 522 с.; **57.** Першиц А.И. Некоторые особенности классообразования и раннеклассовых отношений у кочевников-скотоводов // Становление классов и государства. – М.: АН СССР, 1976. – С. 47-60; **58.** Сорокин С.С. К вопросу о гуннах в Средней Азии. По археологическим данным // Вестник ЛГУ, 1948. – № 11. – С. 121-142; **59.** Седов В.В. Этнография Восточной Европы середины I тысячелетия н.э. по данным археологии и Иордана // Восточная Европа в древности и в средневековье. – М.: АН СССР, 1978. – С. 11-12; **60.** Томпсон Э.А. Гунны. Грозные воины степей. – М.: Центрполиграф, 2008. – 256 с.; **61.** Хазанов А.М. Роль рабства в процессах классообразования у кочевников евразийских степей // Становление классов и государства. – М.: АН СССР, 1976. – С. 252-267; **62.** Шелов Д.Б. Северное Причерноморье 2000 лет назад. – М.: АН СССР, 1975. – 204 с.; **63.** Шелов Д.Б. Античный мир и варвары Северного Причерноморья в первые века нашей эры // Античность и античные традиции в культуре и искусстве народов советского востока. – М.: АН СССР, 1978. – С. 81-95; **64.** Шелов Д.Б. Волго-донские степи в гуннское время // Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы. – М.: АН СССР, 1978. – С. 82-98; **65.** Burns T.S. The Barbarians and the Scriptores Historiae Augustae // Studies in Latin Literature and Roman History. – Bruxelles, 1979. – Т. I. – P. 529-544; **66.** Herbert W. Attila, King of the huns. – L.: H.G. Bonn, 1838. – 580 p.; **67.** Harmatta J. The Golden Bow of the Huns // Acta archeologica hungarica. – Budapest: NA, 1951. – P. 147-158; **68.** Maenchen-Helfen O.J. The World of the Huns. – Berkeley, Los-Ang., L., 1973. – 657 p.